STALO ŽAIDIMŲ LENTOS VILNIAUS ŽEMUTINĖJE PILYJE

POVILAS BLAŽEVIČIUS

Pilių tyrimo centro „Lietuvos pilys“ archeologas,
Klaipėdos universiteto doktorantas
B. Radvilaitės 7/2, LT-01124 Vilnius
Tel. (8 ~ 5) 261 91 40
El. paštas povilas@lietuvospilys.lt

Povilas Blaževičius (g. 1978 m.) 2003 m. baigė Vilniaus universitetą. Apgynė archeologijos specialybės magistro darbą „Pramogos viduramžių Lietuvoje archeologijos duomenimis“. Šiuo metu studijuoja Klaipėdos universiteto doktorantūroje.
Nuo 2002 m. dirba Pilių tyrimo centre „Lietuvos pilys“ archeologu. Yra Lietuvos archeologijos draugijos narys.
Pagrindinė tyrimų sritis – viduramžių ir naujųjų laikų žaidimai, žaislai ir pramogos. Šia tema yra parengęs kelias publikacijas Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbuose „Istorija“, „Archaeologia Lituana“, skaitė pranešimus tarptautinėse konferencijose Maskvoje (Rusija), Visbyje (Švedija).

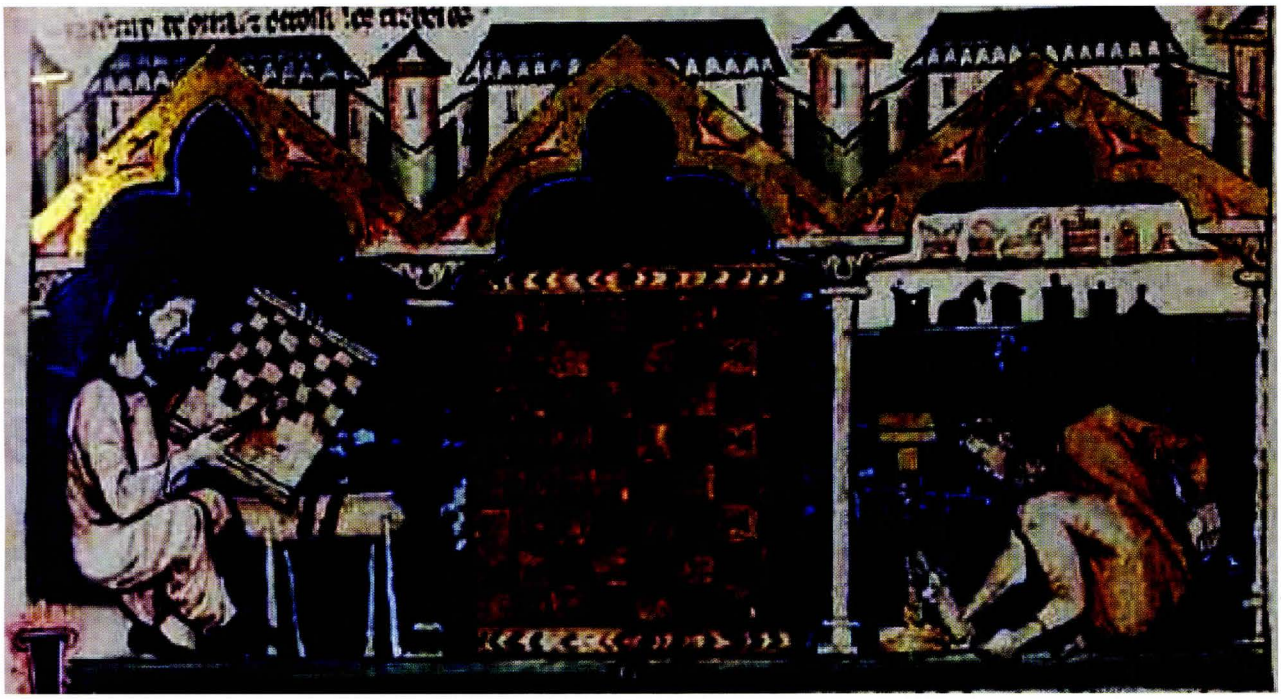

Pav. 1. Šachmatų figūrų ir lentų gamyba XIII a. (Llyod Kasten, John Nitti, Wilhemina Jonxis-Henkemens. The Electronic Texts and Concordances of the Prose Works of Alfonso X, El Sabio. – Wisconsin 1997. http://games.rengeekcentral.com (2004 11 15). – F03R).

Stalo žaidimai, kaip ir kitos pramogos, Lietuvoje nėra sulaukusios didelio tyrinėtojų dėmesio, tad ir straipsnių šia tema yra nedaug. Viena to priežasčių galėtų būti ir neskelbta, ne visada mokslininkams pažįstama medžiaga. Todėl manau, kad publikuojami archeologijos radiniai praplės žinias minėtąja tema bei paskatins tolimesnius istorijos ir archeologijos šaltinių tyrimus.

Šio straipsnio tikslas yra pristatyti tris XV – XVII a. datuojamas stalo žaidimų lentas, pastaraisiais metais aptiktas Vilniaus žemutinėje pilyje, ir aptarti jų radimo aplinkybes, chronologijos bei tipologijos klausimus. Pasitelkus analogiškus archeologijos šaltinius bei juos papildančius kitų mokslo šakų duomenis, bus mėginama nustatyti, kas ir kokius žaidimus galėjo žaisti šiomis lentomis.

Įvairiuose Europos archeologijos paminkluose randama nemažai stalo žaidimų reliktų: lošimo kauliukų, šaškių, šachmatų bei kitokių vaikštukų[1]. Rečiausi šios artefaktų grupės radiniai yra žaidimų lentos (Pav. 1). Medinės, odinės bei iš kitokių organinių medžiagų padirbtos lentos ar žaidimų laukai žemėje dažniausiai greitai suyra, taigi yra pakankamai retas radinys, ir apie jų egzistavimą byloja tik nesuirusios puošybos dalys ar apkaustai[2]. Geriau išlieka tik iš tvirtesnių medžiagų – akmens, molio ar rago – pagamintos lentos[3]. Bet kiekviena žaidimų lenta yra labai vertingas radinys, teikiantis papildomų žinių apie tiriamą mokslinį objektą, jo kultūrines sąsajas, pramogų ir pasilinksminimų mastą ir pan.

Ankstyviausios žaidimų lentos Lietuvoje turėjo egzistuoti jau XII ar XIII amžiuje. Tai liudija rasti stalo žaidimų vaikštukai, datuojami XII – XIII a.[4], bei XIII a. datuojami ankstyviausi šachmatai[5]. Stalo žaidimų figūrėlių Lietuvoje rasta nemažai – apie penkios dešimtys[6], tačiau iki šiol archeologinėje medžiagoje žinomos viso labo tik trys žaidimų lentos. Visos jos pastaraisiais tyrimų metais buvo rastos Vilniaus žemutinėje pilyje.

Pirmoji, kaip manoma, žaidimų lenta rasta 2002 m. Valdovų rūmų teritorijoje. Tai dirbinys iš degto, kokybiško

molio su smulkiomis mineralinėmis priemaišomis. Išlikęs tik vieno užapvalinto plokštės kampo fragmentas su nulūžusios kojelės vieta apatinėje pusėje (Pav. 2 – 3). Fragmento paviršiuje matomi trys, maždaug 40x40 mm dydžio kvadratai.

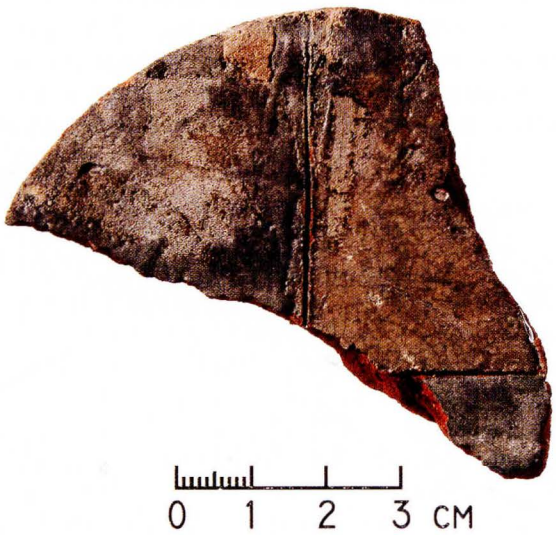

Pav. 2. Molinės šachmatų lentos fragmentas (Gintas Rackevičius. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. ataskaita. I tomas. Tekstas ir priedai. – Vilnius, 2003. – PTC LP, B. Nr. 255. – Foto 721).

Šachmatine tvarka išdėstyti laukeliai glazūruoti: vienas baltai, du mėlynai. Dirbinys rastas viršutinėje, XV – XVI a. datuojamoje sluoksnio dalyje kartu su dubeninių – puodyninių koklių fragmentais, gotikinio herbinio koklio dalimi, XV a. būdinga keramika, keliomis cilindrinėmis spynomis ir kitais dirbiniais[7]. Atsižvelgiant į tai, kad apatinėje sluoksnio dalyje buvo rasti du gerokai nudilę Prahos grašiai – vienas jų Vaclovo IV (1378 – 1419) – žaidimų lentos fragmentą reikia datuoti XV a. viduriu ar jo antrąja puse.

Rašytiniai šaltiniai užsimena, kad maždaug nuo XII a. pradžios pasirodo žaidimas, žaidžiamas šaškėmis šachmatų lentoje[8]. Tačiau absoliuti dauguma ikonografinių šaltinių vaizduoja jas išdėliotas nardų, malūno ar kituose stalo žaidimų laukuose[9]. Be to, šaltiniai liudija, kad tik šachmatų lentos buvo suskirstytos skirtingų spalvų ar dekoro kvadratiniais laukeliais, išdėstytais šachmatine tvarka[10]. Todėl reikėtų manyti, jog viduramžiais egzistavęs žaidimas, kuriame šaškėmis buvo žaidžiama šachmatų lentoje, turėjo būti nepopuliarus ir plačiai nepaplitęs.

Remiantis šiais faktais, galima teigti, jog minėtasis Vilniuje rastas keramikos fragmentas turėtų būti šachmatų

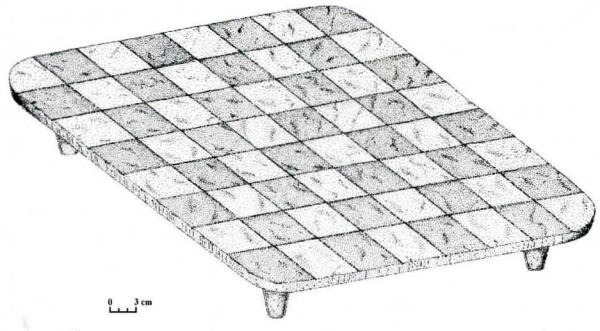

Pav. 3. Šachmatų lentos rekonstrukcija. Sigos Mikšaitės piešinys.

lentos dalis. Tai patvirtina ir kelios medžiagos pasirinkimu bei gamybos technologija panašios molinės šachmatų lentos, rastos Vokietijoje. Viena jų, datuojama XIII – XIV a. sandūra, rasta Lusbergo (Lußberg) mieste (Pav. 4). Kas antras balto molio lentos langelis (maždaug 30 mm dydžio) šachmatine tvarka yra glazūruotas raudonai. Dalis jų glazūruoti visiškai, kiti tik fragmentiškai: pakraštėliais, taškučiais ir dviem centre susikertančiomis įstrižomis linijomis. Likusieji neglazūruoti langeliai puošti penkiomis skriestuvinėmis akutėmis, o lentos pakraščiai pastorinti taip suformuojant rėmelį[11]. Dar kelios XIII – XIV a. datuojamos lentos yra panašios į aptartąją savo dydžiu ir forma, tačiau jos kur kas menkiau dekoruotos[12]. Vilniuje rastos žaidimų lentos kokybė verčia abejoti vietine šio dirbinio kilme, o panašumai į analogiškus dirbinius iš Vokietijos leidžia spėti, kad ji importuota į Lietuvą iš Vakarų Europos. Ji vėlyvesnė už analogus kone dviem šimtais metų, bet gana akivaizdūs panašumai byloja apie panašią paskirtį.

Vienintelis faktas, keliantis abejonių dėl dirbinio paskirties, yra tai, kad iki šiol nėra rasta nė viena šachmatų lenta užapvalintais kampais. Ikonografijoje aptinkami stalo žaidimų laukai taip pat vaizduojami tik stačiais kampais. Ir vis dėlto būčiau tos nuomonės, kad neradus argumentų prieš, Vilniuje rastąjį keramikos fragmentą tikslinga manyti esant importiniu šachmatų žaidimo lauku.

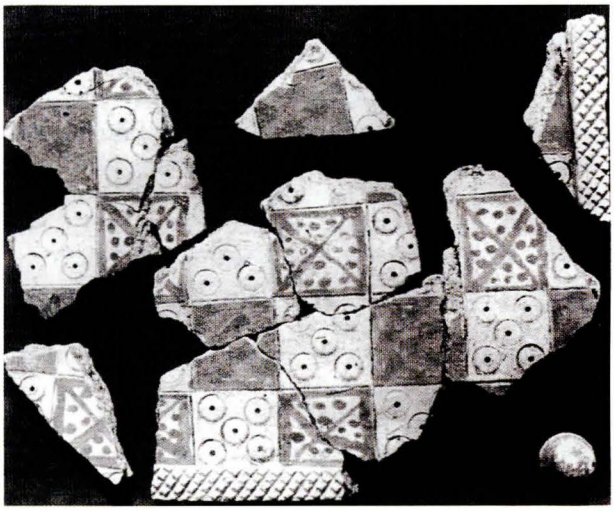

Pav. 4. Molinė šachmatų lenta rasta Vokietijoje (Hans Jakob. Die Wüstungen der Obermain-Regnitz-Furchen und ihrer Randhöhen vom Staffelberg bis zur Ehrenbürg // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Jahrgang 12. – Köln, 1984. – P. 121. – Foto. 12).

Kitos dvi Vilniuje rastos lentos pagamintos iš marmurizuotų klinčių plokščių. Pirminė šių plokščių paskirtis yra grindų, sienų ar kitokio interjero apdailos plytelės. Antrinio panaudojimo metu minėtos architektūrinės detalės, jų paviršių suskirsčius kvadratais, tapo žaidimų lentomis.

Viena tokia neblogai išlikusi plokštė buvo rasta 2004 m. Valdovų rūmų vakariniame korpuse, „X“ rūsyje (Pav. 5). Tai stambios, rausvų marmurizuotų klinčių plokštės kampas (305x255x40 mm). Plokštės viršutinėje, šlifuotoje plokštumoje matyti 41 langeliai arba jų dalys. Langeliai įrėžti gana taisyklingai, dauguma apie 30x30 mm dydžio. Kas antrame langelyje šachmatine tvarka įgręžta po 5 duobutes: keturios išdėstytos kvadratinio langelio

kampuose, o viena – centre. Laukeliai su duobutėmis papildomai išraižyti lygiagrečiomis, įstrižai susikertančių linijų grupėmis. Sluoksnis, kuriame rasta ši lenta, datuojamas XVII a. II puse[13].

Žaidimų laukas plokštėje išraižytas kruopščiai, langeliai beveik vienodų matmenų, puošti gana sudėtingu ornamentu. Jau minėtos kelios Vokietijoje rastos molinės šachmatų lentos yra dekoruotos labai panašiai kaip ši Vilniuje rastoji[14].

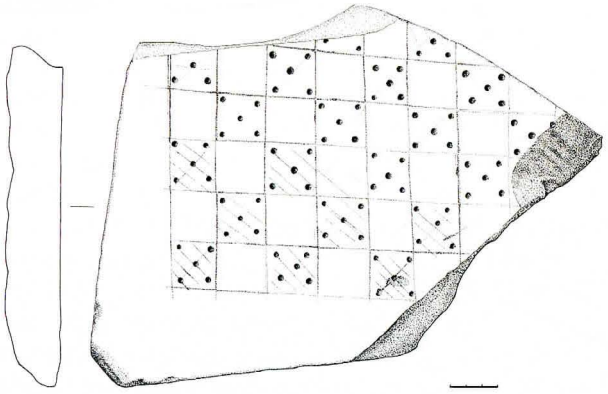

Pav. 5. Žaidimų laukas išbraižytas apdailos plokštėje (Egidijus Ozolas. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Vakarinio korpuso „X" ir „S" rusių archeologinių tyrimų 2004 m. ataskaita (ataskaita ruošiama). Mantvido Mieliausko piešinys.

Antroji akmeninė žaidimų lenta yra pagaminta iš pilkų marmurizuotų klinčių plokštės. Ji rasta vidiniame Valdovų rūmų kieme, akmenų duobėje, datuojamoje XVII a. II puse. Tyrimų autoriaus minėtoji duobė priskiriama karo su Maskva laikotarpiui arba tuojau po karo vykusiems aplinkos tvarkymo darbams. Rastoji plokštė išlikusi tik fragmentiškai (182x105x42 mm). Jos kampe matyti dvidešimt du laukeliai (Pav. 6). Tai trys eilės netaisyklingų keturkampių, kurių vidutinis dydis 27x27 mm. Laukelių ribos negilios ir sunkiai įžiūrimos. Kas antrame langelyje šachmatine tvarka negrabiai įrėžtos įstrižos, centre susikertančios linijos[15]. Susidaro vaizdas, kad žaidimo laukas ant šios plokštės buvo išraižytas paskubomis, nesistengiant to padaryti tvarkingai bei estetiškai.

Minėtieji akmeniniai žaidimų laukai išlikę ne visi, nežinomas tikslus laukelių skaičius jų plokštumose. Nė su viena šių lentų nebuvo rastos žaidimo figūros. Nors ne visai aišku, kokiems žaidimams jos buvo skirtos, tačiau jų dekoras ir analogijos leidžia manyti, kad tai šachmatų lentos. Abi jos unikalios tuo, kad yra pagamintos iš neįprastos šiems dirbiniams medžiagos – klinčių. Tai pakankamai sunkus akmuo, kuris turėtų dirbinio portatyvumą sumažinti iki minimumo. Šios žaidimų lentos, matyt, nebuvo skirtos nešioti. Medžiagų šioms plokštėms pasirinkimą galėjo nulemti ir tai, kad klintys yra gana minkštas akmuo, o tokių apdailos plokščių lygiu paviršiumi buvo gausu XVII a. viduryje ir antroje pusėje Maskvos kariuomenės jau gerokai nuniokotų Valdovų rūmų aplinkoje. Kita vertus, turint omenyje tai, jog 1655 – 1661 m. rūmų teritorijoje gyveno čia dislokuoti rusų kareiviai, galima manyti, kad šios lentos jų ir buvo pasigamintos. Tarnybos monotonija ir liūdna kasdienybė, o vėliau ir kiek ilgiau nei metus trukusi pilies apgultis[16], neabejotinai vertė kareivius ieškotis pramogų. Viena jų ir galėjo būti žaidimai, kuriems laukai buvo braižomi iš nesunkiai randamų lygių paviršių, aptariamuoju atveju – iš klinčių plokščių. Savadarbe gamyba, matyt, galima paaiškinti ir šioms žaidimo lentoms būdingą laukelių formų netaisyklingumą bei dekoro primityvumą. Kol kas ši hipotezė dar nepatvirtinta, tačiau teisę egzistuoti ji turi.

Rašytinių šaltinių apie stalo žaidimus ar šių žaidimų lentas visoje Lietuvoje yra vos keletas, o ir tie negausūs. Tik 1584 m. Kristupo Radvilos Perkūno (1547 – 1603†) sudarytame Vilniaus lobyno inventoriuje minimos žaidimų lentos. Čia trumpai užsimenama apie dvi prabangias šaškių lentas. Šaltinis byloja, kad viena jų – be šaškių, su kaulo ir sidabro aptaisais (apkaustais), o antroji aptraukta oda, su sidabro vyriais. Prie šios lentos buvo trisdešimt sidabrinių šaškių, penkiolika paauksuotų, penkiolika baltų bei du sidabro kauliukai[17]. Nei kaip tiksliau atrodė šios lentos, nei koks buvo laukelių skaičius, jų dekoras ar išdėstymas, šaltinis žinių nepateikia. Gaila, tačiau rašytiniai šaltiniai visiškai neatspindi didelės šachmatų ir kitų stalo žaidimų vaikštukų įvairovės, o archeologinių tyrinėjimų metu Lietuvoje nerasta nė viena tokia prabangi, šaltiniuose minima sidabrinė ar paauksuota žaidimo figūrėlė.

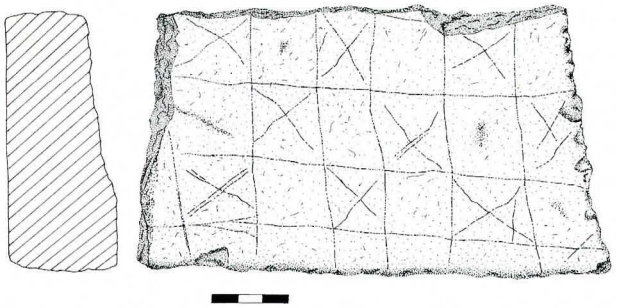

Pav. 6. Žaidimų laukas išbraižytas apdailos plokštėje (Gintautas Striška. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologiniai tyrimai. 2005 m. (ataskaita ruošiama). Sigos Mikšaitės piešinys.

Reziumuojant negausius aptariamus duomenis, reikėtų dar kartą pabrėžti jų išskirtinumą. Tikėtina, kad visos trys aptartos žaidimų lentos skirtos šachmatų žaidimui. Viena šių lentų pagaminta iš kokybiškos, glazūruotos molio masės, ji datuojama XV a. antra puse ir greičiausiai yra importinis dirbinys. Kitos dvi – tai iš architektūrinių detalių, tiksliau apdailos plokščių padirbtos lentos, jos datuojamos XVII a. II puse. Remiantis šiais duomenimis, radimo aplinkybėmis bei tuo, kad išraižytų laukų kokybė prasta, tikėtina, kad šios žaidimų lentos buvo pasigamintos Maskvos kariuomenės kareivių, 1655 – 1661 m. dislokuotų pilyje.

Žaidimų lentos yra retas radinys, todėl, turint vos kelis tyrimo objektus, sunku prieiti prie reikšmingesnių išvadų. Vis dėlto čia pristatomi unikalūs radiniai ateityje turėtų praversti apibendrinant didesnes radinių grupes, analizuojant jų paplitimą ar chronologiją.

Spieltafeln aus der unteren Burg in Vilnius
Resümee

Das Ziel dieses Beitrags ist, drei Spieltafeln aus dem 15.-17. Jahrhundert vorzustellen, die bei den neuen Ausgrabungen auf dem Territorium der Unteren Burg in Vilnius gefunden worden sind. Außerdem werden die Fundorte, Chronologie sowie Typologie der Funde besprochen. Es wird dabei versucht, die Frage zu beantworten, wer und welche Spiele auf diesen Tafeln gespielt haben mag.

Die Spieltafeln sollten bereits im 12.- 13. Jahrhundert in Litauen existiert haben – davon zeugen die geborgenen Spielfiguren, deren Datierung auf 12.-13. Jh. zurückgeht und die ersten Schachfiguren aus dem 13. Jahrhundert. Die Zahl der in Litauen gefundenen Spielfiguren beträgt etwa 50 Einheiten, die der Spieltafeln dagegen beschränkt sich auf drei. Alle drei Spieltafeln sind in der Unteren Burg von Vilnius gefunden worden.

Die erste – vermutlich als Spielvorlage verwendete Tafel – ist aus Ton hergestellt. Der Fund stellt ein Fragment einer abgerundeten Platte dar, worin die Stelle eines abgebrochenen Beines im unteren Teil zu sehen ist. Auf der Oberfläche des Fragments kann man drei unvollständige Rechtecke in der Größe von 40x40 mm identifizieren. Die Datierung der Tafel liegt Mitte oder zweite Hälfte des 15. Jarhunderts.

Die beiden anderen Vilniusser Tafeln sind aus marmornen Kalksteinplatten gemacht. Ursprünglich konnten diese Platten als Bodenbelag, Wanddekoration oder andere Details der Innenausstattung verwendet werden. Nachdem man die Oberfläche dieser Platten in Rechtecke gegliedert hatte, konnte man darauf spielen. Die Datierung der Platten liegt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.

Einmalig ist die Tatsache, dass diese Spieltafeln aus einem ungewöhnlich für solche Gegenstände Material und zwar aus dem Kalkstein gemacht sind. Der Stein ist schwer, so dass die Mobilität der Tafel sehr begrenzt sein musste. Aber da der Kalkstein ziemlich weich ist, konnte gerade diese Eigenschaft der Grund für die Wahl dieses Material gewesen sein.

Fazit: diese Funde haben durch ihre Einmaligkeit eine besondere Aufmerksamkeit verdient. Vermutlich wurden alle drei Tafeln zum Schachspielen verwendet. Spieltafeln sind ein seltener Fund, und die wenigen Forschungsobjekte lassen vorläufig keine ausführlicheren Schlussfolgerungen formulieren. Es ist aber zu erwarten, dass diese Funde in der Zukunft ihre guten Dienste leisten werden, wenn man größere Gruppen von entsprecheneden Funden analysiert und ihre Verbreitung oder Chronologie untersucht.

Abbildungen:
1. Produktion von Schachfiguren und Schachtafeln im 13. Jhdt.
2. Fragment einer Schachtafel aus Ton.
3. Rekonstruktion einer Schachtafel.
4. Fragment einer in Deutchland gefundeten Schachtafel aus Ton.
5. Spielfeld auf einer marmornen Kalksteinplatte.
6. Spielfeld auf einer marmornen Kalksteinplatte.

[1] H. J. **Barthel**, H. **Stecher**, W.**Timpel**. Eine Mittelalteriche Produktionsstätte für Knochenspielwürfel // Alt-Thüringen. – 16. – Böhlau-Weimar, 1979. – P. 137 – 171; Harold J.R. **Murray**. A history of chess. – Oxford, 1913; Hans und Siegfried **Wichmann**. Schach. Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten. – München, 1960; Г.Ф. **Корзухина**. Из истории игр на Руси // Советская археология. Т. 4. – Москва, 1963. – P. 85 – 102; Исаак **Линдер**. Шахматы на Руси. – Москва, 1975; Г.Ф. **Полякова**, М.В. **Фехнер**. Игра в мелницу в древней Руси // Slovenska archeologia. XXI – 2. – Bratislava, 1973. – P. 441 – 443.

[2] Harold J.R. **Murray**. A history of board – games other than chess. – Oxford, 1952. – P. 58 – 59; Maurice F. **Hurley**, Orla M.B. **Scully**. Late Viking age and Medieval Waterford.
Excavations 1986 – 1992. – Waterford, 1997. – P. 593.

[3] Marco **Fitta**. Spiele und Spielzeug in der Antike. – Stuttgart, 1998. – P. 130 – 177.

[4] Vladas **Žulkus**. Palangos viduramžių gyvenvietės // Acta historica universitatis Klaipedensis. T. 6. – Klaipėda, 1997. – P. 266.

[5] **Vilniaus žemutinės pilies rūmai** (1990 – 1993 metų tyrimai). T. 3. – Vilnius, 1995. – P. 53.

[6] Isaakas **Linderis**. Trakų šachmatai // Mokslas ir gyvenimas. Nr. 3. – Vilnius, 1968. – P. 37–40; **Kernavė – litewska Troja**. Katalog wystawy ze zbiorow Panstwowego Muzeum – Rezerwatu Archeologi i Historii w Kernavė, Litwa. – Warszawa, 2002. – P. 213; **Vilniaus žemutinės pilies rūmai** (1990..., p. 53); **Vilniaus žemutinės pilies rūmai** (1988 metų tyrimai). T. 1. – Vilnius, 1989. – P. 22; Regina **Volkaitė-Kulikauskienė**. Punios piliakalnis. – Vilnius, 1974. – P. 46; Gintautas **Zabiela**. Lietuvos medinės pilys. – Vilnius, 1995. – P. 153; Vladas **Žulkus**. Klaipėdos senojo miesto raidos modelis. – Vilnius, 1991. – P. 11; Vladas **Žulkus**. Viduramžių Klaipėda. Miestas ir pilis. Archeologija ir istorija. – Vilnius, 2002. – P. 97 – 98; Vladas **Žulkus**. Palangos viduramžių gyvenvietės // Acta historica universitatis Klaipedensis. T. 6. – Klaipėda, 1997. – P. 267 – 268; Исаак **Линдер**. Царь из Лукомля // Шахматы в СССР. Nr. 10. – Москва, 1968. – P. 10 – 11; И. **Линдер**. Шахматы..., p. 118 – 125.

[7] Gintautas **Rackevičius**. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. ataskaita. T. 1: Tekstas ir priedai. – Vilnius, 2003. – PTC LP, B. 255. – P. 114 – 115.

[8] Robert C. **Bell**. Board and Table Games from Many Civilizations. T. 1. – New York, 1979. – P. 71.

[9] Ph. **Aries**, G. **Duby**. Historia de la vida privada // De la Europa feudal al Renacimiento. T. 2. – Madrid, 1988. – P. 65; Walter **Tauber**. Das Würfelspiel im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. – Frankfurt am Main, 1987. – Pav. 2 – 5, 7, 10, 11, 13.

[10] R.C. **Bell**. Board..., pav. III; H. J. R. **Murray**. A history..., face page 394, 536, 542, 543, 547; W. **Tauber**. Das Würfelspiel..., pav. 5. H. und S. **Wichmann**. Schach..., p. 18, 24, 53, 60, 71.

[11] Hans **Jakob**. Älteste Archäologische Zeugnisse für das Schachspiel in Franken // Fundberichte Aus Baden-Württemberg. Band 20. – Stuttgart, 1995. – P. 169 – 170.

[12] H. **Jakob**. Älteste..., p. 170; Hans **Jakob**. Die Wüstungen der Obermain-Regnitz-Furchen und ihrer Randhöhen vom Staffelberg bis zur Ehrenbürg // Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Jahrgang 12. – Köln, 1984. – P. 121 – 122.

[13] Egidijus **Ozolas**. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Vakarinio korpuso „X" ir „S" rusių archeologinių tyrimų 2004 m. ataskaita (ataskaita ruošiama).

[14] H. **Jakob**. Älteste..., p. 170; H. **Jakob**. Die Wüstungen..., p. 121 – 122.

[15] Gintautas **Striška**. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologiniai tyrimai. 2005 metai (ataskaita ruošiama).

[16] Vincas **Trumpa**. Pirmasis Vilniaus atvadavimas 1661 m. // Lietuvos aidas. – 1939 11 13, Nr. 690. – P. 7.

[17] Aistė **Paliušytė**. 1584 metų Kristupo Radvilos Perkūno lobyno inventorius // Istorija ir elitinės kultūros teigtys. Vilniaus dailės akademijos darbai. T. 14: Dailė. – Vilnius, 1998. – P. 163.